

De genese van *Kaas* van Willem Elsschot¹

door

Marcel DE SMEDT

Abstract

In 1933 the novel *Kaas* (*Cheese*) was published, one of the masterpieces of the Flemish author Willem Elsschot (1882-1960). The story is about Frans Laarmans, an office-clerk who, thanks to an influential friend, becomes an agent for a big cheese-firm. But he fails as a business-man and eventually returns to his former employment.

It is interesting to examine the writing-process underlying the novel, in which the different motives are elaborated from version to version. Especially the preserved manuscript presents a lot of functional additions written in the margins and on the left-pages. Analysing them may be conducive to a fuller appreciation of the novel.

In 1933 verschijnt *Kaas*, eerst in het tijdschrift *Forum*, daarna in boekvorm.² Uit Elsschots briefwisseling weten we dat het werk in een minimum van tijd tot stand gekomen is, "en wel in den recordtijd van veertien dagen" zoals hij op 16 februari 1933 schrijft aan de in Brussel wonende Nederlandse journalist, dichter en criticus Jan Greshoff. "Ik had de laatste jaren – aldus Elsschot – een paar maal geprobeerd, maar tevergeefs. En ditmaal heb ik mezelf 'in toom moeten houden'". Het werk is volgens Elsschot aan Greshoff te danken. Immers, toen ze een paar weken eerder (op 21 januari) samen te Antwerpen bij Ary Delen waren, had Elsschot Greshoff bij het opengeslagen *Lijmen* horen zeggen:

¹ Deze bijdrage steunt gedeeltelijk op twee artikels die we vroeger reeds aan het onderwerp hebben gewijd: M. De Smedt, "Elsschots *Kaas* en *Tijp* en het tijdschrift *Forum*". *Van Hooger Leven tot De Vlag. Literatuuroppvattingen in Vlaanderen (1920-1940)*. Elke Brems, Hugo Brems, Dirk De Geest (red.). Leuven: Peeters / Paul Van Ostaijen-Instituut, 1999, p. 101-120 (verder geciteerd als: M. De Smedt 1999); en: M. De Smedt, "Uit Elsschots schrijfatelier". *Achter de schermen. Nieuwsbrief van het Willem Elsschot Genootschap*. Jg. 3, nr. 2 (2001), p. 1-7 (verder geciteerd als: M. De Smedt 2001).

² W. Elsschot. *Kaas. Versierd door Jozef Cantré*. Amsterdam: van Kampen, 1933. Het werk verscheen als voorpublicatie in het tijdschrift *Forum*, 2de jg. (1933), p. 497-516, 595-612, 659-672, 705-722, 781-793. De *Forum*-versie verschilt slechts op kleine details van de eerste druk in boekvorm. Wel ontbreekt er het opdrachtgedicht aan Jan Greshoff. In tegenstelling met wat in Elsschots *Brieven*, p. 122, te lezen staat, verscheen de inleiding op *Kaas* ook in *Forum*, p. 497-502.

"1923. Dat is tien jaar". Een uitspraak die hem heeft "gegriefd en goed gedaan" en als "zweepslag" heeft gefungeerd. Elsschot overweegt het nieuwe werk af te staan voor opname in het tijdschrift *Forum*. Hij moet naar eigen zeggen "nog wat polijsten en dan overtypen". Reeds enkele dagen later, op 21 februari, laat hij Greshoff weten dat het werk "af" is en dat hij *Kaas* aan hem heeft opgedragen. Op 2 maart leest Elsschot *Kaas* voor in de werkkamer van Ary Delen in het Plantijn-Moretusmuseum te Antwerpen. Naast Delen waren Jan Greshoff, Jan van Nijlen en Bob van Kampen aanwezig. Ary Delen getuigt dat Elsschot bij het lezen van het laatste hoofdstuk begon te snikken zodat hij de lektuur moest overnemen.

Ondertussen heeft de auteur zijn werk ter publicatie aangeboden aan het tijdschrift *Forum*. Op 10 maart stuurt hij aan *Forum*-redacteur Menno ter Braak enkele bladzijden nieuwe tekst, nl. "paginas 92 tot 95, ter vervanging van de bestaande pagina 92".³ De passage gaat over het bezoek van Laarmans aan het graf van zijn moeder.

Kaas handelt over kantoorklerk Frans Laarmans, die via zijn broer, die dokter is, terechtkomt in de avondbijeenkomsten bij de heer Van Schoonbeke. Als eenvoudige klerk bij de General Marine and Shipbuilding Company valt Laarmans echter helemaal uit de toon in het gezelschap van advocaten, rechters en kooplieden. Van Schoonbeke heeft hem voorgesteld als "mijnheer Laarmans van de scheepstimmerwerven" (in het manuscript heet het nog "monsieur Laarmans des chantiers navals"⁴) met als beroep "inspecteur". De onderwerpen waarover de heren praten zijn voor Laarmans onbekend terrein; reizen, auto's, huurders, belangrijke families, restaurants, hij krijgt er in zijn leven van simpele kantoorklerk niet mee te maken.

Na verloop van tijd kan Van Schoonbeke er evenwel voor zorgen dat Laarmans vertegenwoordiger wordt voor een Nederlandse kaasfirma. Met die nieuwe status past hij beter in het gezelschap.

De nieuwbakken kaasvertegenwoordiger ziet het groots: hij richt een kantoor in en zoekt agenten voor de kaasverkoop, maar wanneer zijn leverancier Hornstra laat weten dat hij de geleverde tonnen kaas komt afrekenen, blijkt dat Laarmans geen bol kaas verkocht gekregen heeft. Op 't eind van het werk keert hij terug naar zijn kantoorkruk.

³ W. Elsschot. *Brieven*. Verzameld en toegelicht door Vic van de Reijt met medewerking van Lidewijde Paris. Amsterdam, 1993, p. 97-101.

⁴ Het manuscript berust in het AMVC-Letterenhuis in Antwerpen onder nr. E285/H.

De centrale thematiek van *Kaas* is: de ontsnappingspoging van de ik-figuur uit de dagelijkse sleur, de mislukking van die poging en de berusting in die mislukking.⁵

*

Het is interessant de genese, de interne ontstaansgeschiedenis van *Kaas* na te gaan, omdat we op die manier een en ander te weten komen over Elsschots werkwijze bij het schrijven.

Elsschot breidde zoals gezegd reeds een paar weken na het redigeren van de eerste *Kaas*-versie het slot van het werk uit, en in 1942 voegde hij nog een hoofdstuk toe aan het boek. Maar ook de eerste versie, het eigenlijke manuscript, bestaat uit verschillende lagen. De auteur bracht verbeteringen aan en voegde links en rechts zinsnedes en passages toe. De eerste druk is opnieuw uitgebreid ten opzichte van de laatste laag van het manuscript.⁶ Het valt daarbij op dat een aantal scènes zowel op het manuscript (en daar zelfs in diverse etappes) als in de gedrukte tekst steeds verder zijn geëxpliciteerd.

Enkele voorbeelden.

Op de avondlijke vriendenbijeenkomsten ten huize Van Schoonbeke komt Laarmans in de gesprekken over verre reizen, over de toestand van de eigenaars en over belangrijke relaties helemaal niet aan bod.

In het handschrift zien we dat Elsschot in de marge en ter linkerzijde zijn oorspronkelijke tekst hier verder uitgebreid heeft (ms., p. 10). Zo staat er in de eerste laag van het manuscript o.a.: "Zij praatten eerst over Zwitserland, waar ik nooit geweest ben, dan over hun autos, iets waar ik natuurlijk niet over meespreken kan (...)". In een tweede laag voegde Elsschot bij "autos" een korte uitleg toe: "vier en zescilinders, garagetarieven, benzine en smeerolie" (ill. 1). In de in een volgende laag op de linkerzijde bijgeschreven passage wordt "Zwitserland" "Italië" en doorreist de ik-figuur Laarmans met de heren een heleboel Italiaanse steden. Voor hem is Italië evenwel "slechts een <-laars> /vlek/ op de landkaart".⁷ Bovendien: "Over de kunstschaten werd niets gezegd, maar de italiaanse meiden waren prachtig en <-gepassioneerde [sic]> vol hartstocht" (ill. 2).

⁵ Voor een kort overzicht van de verschillende interpretaties over het werk, cfr. o.m. M. De Smedt 1999, p. 103-104.

⁶ Met eerste druk bedoelen we steeds de boekuitgave.

⁷ Gebruikte diakritische tekens: <-a>: verwijdering van een tekstdeel; <a>>b: vervanging van een tekstdeel; /a/: toevoeging van een tekstdeel.

Zij praatten ook over ~~grote~~ ^{over} Italië, ~~waar~~
~~waarvan~~ ^{waarvan} het zo pas gebleet was en in Avond
en K. doornide met den heil'gen laar van Milaan:
Venetië, Milaan, Florentie, Rome, Napels, Vercinigen
Pompeii onder een noord in Avond te komen hangen.
~~Wat het is niet heel een of je iets a slap~~
~~de je zjin held of een allen~~

Ik ken niet makarechtskenne, maar voor
mij is Italië slechts een ^{klein} deel op de landkaart van
~~Europa~~. Over de kunstheden moet niets gezegd
worden de Italiaanische meesters waren
prachtig en gefassioneerd veel hartstocht.
Daarna ging het over hun te gese-
geykenes.

[illegible]

Na het onderwerp Italië bespreken zij (tekst eveneens op de linkerpagina) “den moeilijken toestand van de eigenaars” omwille van huurders die “onregelmatig en met moeite betalen”. Laarmans wil protesteren, niet in naam van zijn huurders, maar omdat hij zelf huurder is en steeds op tijd betaald heeft. Maar het gaat al over de auto’s: hier wordt de oorspronkelijke tekst op de rechterzijde weer opgenomen.⁸

Ook de passus over de restaurants heeft Elsschot achteraf bijgeschreven, gedeeltelijk in de marge, gedeeltelijk op de linkerpagina.

In de eerste laag van het manuscript staat er in dit verband niets over restaurants. Elsschot brengt dit thema ter sprake in de toegevoegde tekst in de marge en ter linkerzijde, dus in een latere “schrijfslag” (ms., p. 12 en 12 verso). Een van de vrienden meldt dat hij vorige week samen met z’n vrouw in Dijon “une bécasse” (een snep) heeft gegeten, waarop een ander hem antwoordt dat hij dan “une escapade avec madame” (eerst stond er “un nouveau voyage de nocés”) heeft gemaakt. (De dialogen ten huize Van Schoonbeke worden op het manuscript in het Frans gevoerd!). De vrienden noemen dan allerlei restaurants op, en Laarmans waagt ook een naam van een gelegenheid waarover hij jaren geleden gehoord heeft van een schoolkameraad: “Le Jean Bart à Dunkerque est aussi très bien”. Maar hij heeft pech: een van de aanwezigen weet te vertellen dat dat restaurant al jaren gesloten is.

In de eerste druk (p. 34-35) weidt Elsschot hier nog wat verder uit: Laarmans houdt de naam van het restaurant klaar tot er een gunstig ogenblik komt. De heren hebben het over allerlei Franse steden die verder weg liggen, maar wanneer er één een restaurant in Rouen citeert (“Rouen is niet ver van Duinkerken”) acht Laarmans het moment gekomen deel te nemen aan de conversatie: “De Jean-Bart in Duinkerken is óók uitstekend”. Laarmans wacht met spanning op het effect van zijn boude uitspraak, maar zelfs met dit kort zinnetje valt hij uit de toon.

In twee etappes heeft Elsschot de restaurant-episode toegevoegd, eerst op het handschrift, daarna verder uitgewerkt in de gedrukte versie.

De functie van deze episode is duidelijk: Laarmans past niet in het gezelschap van Van Schoonbekes vrienden; de kantoorklerk bij de General Marine and Shipbuilding Company is er door de gastheer wel voorgesteld als “mijnheer Laarmans van de Scheepstimmerwerven” (p. 29), maar bij het minste dat Laarmans zegt maakt hij zich belachelijk. Door deze episode in te lassen, stelt Elsschot Laarmans’ onbeholpenheid in dit gezelschap in evidentie.⁹

⁸ Cfr. ook M. De Smedt 2001, p. 4-6.

⁹ Cfr. ook M. De Smedt 1999, p. 106-107.

Allusies op de restaurantepisode zijn er ook elders nog. In het begin van hoofdstuk IV (V in het boek) heeft Elsschot Laarmans' vertegenwoordiging voor het Groothertogdom Luxemburg achteraf bijgeschreven (ms., p. 18).¹⁰ In de gedrukte versie is dit element verder uitgewerkt, met een expliciete verwijzing naar de restaurants:

Dat Groothertogdom heeft hij er mij zoo maar bijgegeven als ontbrak er iets aan 't gewicht. 't Is wel een heel eind van Antwerpen, maar dan krijg ik toch dat bergland eens te zien. En bij de eerste gelegenheid zal ik die kerels bij Van Schoonbeke nu op mijn beurt eens wat restaurants in Echternach, Diekirch en Vianden voorschotelen (p. 44).

Het manuscript leert ons verder dat Elsschot de hoger geciteerde zinsneden over de restaurants in de marge en op de linkerpagina van het manuscript vrij snel moet bijgeschreven hebben, in ieder geval vóór of tijdens de redactie van hoofdstuk IV (V in het boek). Immers, Van Schoonbeke, die ervoor gezorgd heeft dat Laarmans vertegenwoordiger wordt voor een Nederlandse kaasfirma, heeft in dat hoofdstuk IV Laarmans aan de vrienden voorgesteld als "groothandelaar in voedingswaren". Deze waagt in zijn nieuwe rol de boude vraag "et les restaurants de cette semaine, messieurs. Qu'est-ce qu'on a mangé de bon?" (ms., p. 24). Deze zinsnede, die duidelijk een allusie is op de vermelde restaurantepisode, staat ter rechterzijde in de doorlopende tekst, wat bewijst dat de geciteerde toevoegingen in de marge en op de linkerzijde op dat moment reeds waren aangebracht, of tegelijkertijd zijn bijgeschreven.

Met andere woorden, Elsschot bewerkte sommige passages van zijn tekst tijdens het redigeren van de eerste versie. Daar zijn trouwens nog andere voorbeelden van. Zo o.m. wanneer Laarmans' vrouw het contract met Hornstra leest – overigens ook al een aantal bladzijden eerder (ms., p. 19) aangekondigd met een geschrapte zinsnede –, en vraagt wat het woord "initiatief" betekent. Laarmans antwoordt: "wel, initiatief beteekent iniatief [sic]", maar in de marge is het antwoord van zoon Jan bijgeschreven (met een aantal onmiddellijke correcties):

Iniatief [sic] beteekent <-begin> met iets beginnen, ma" <roept>>riep Jan, <uit een boek opkijkend>>zonder uit zijn schoolboeken op te kijken.

Is het niet ergerlijk dat zoo'n vijftienjarige snotjongen <zich met zulke zaken>>ongevraagd zijn bek durft open te doen als het over zulke ernstige zaken gaat? (ms., p. 29).

¹⁰ Ook elders blijkt dat allusies op het Groothertogdom achteraf op het manuscript werden bijgeschreven; zie b.v. ms., p. 67.

Welnu, op de volgende pagina staat, alweer in de doorlopende tekst op de rechterzijde, een duidelijke allusie op de geciteerde passus, een bewijs dat die in de marge bijgeschreven is vooraleer of op het moment dat de auteur de zinsnede met de allusie neerschreef. In deze zinsnede zitten overigens nog twee lagen:

Laat die /aap van een/ jongen nu nog maar eens uitleggen wat /geconsigneerd, immoreel en/ reciprociteit beteeke<nt>>nen (ms., p. 30).¹¹

De restaurantepisode is in ieder geval een mooi voorbeeld van Elsschots manier van schrijven. Een nucleus, een kern, een motief dat van in den beginne aanwezig is – in casu Laarmans' onbeholpenheid in het gezelschap –, wordt steeds verder uitgewerkt met elementen die functioneel zijn in het geheel.

Daar zijn nog andere voorbeelden van te geven.

In de passage waarin Laarmans bij Hornstra in Amsterdam de condities van de kaasverkoop verneemt bijvoorbeeld. Hij zou een vast salaris hebben van driehonderd gulden plus betaalde reiskosten. In de marge schreef Elsschot het volgende bij:

En dan die betaalde reiskosten! Ik was de straat <-van Hornstra> nog niet uit of ik /had al/ begrepen dat mijn vacantiereis, en die van mijn vrouw, <-op> voortaan op rekening van Hornstra komen zou, indien ik willen zou, maar dat deed ik <-nog> niet. Dat was voor latere zorg. Maar enfin, je ziet hoe gauw mijn nieuwe sociale toestand mijn gezichtsveld verruimd had. Ik stond er zelf verstomd van (ms., p. 20).

In de gedrukte versie laat Laarmans de morele bezwaren vallen:

En dan die betaalde reiskosten! Ik was de straat nog niet uit of ik had al begrepen dat onze vacantiereis voortaan op rekening van Hornstra komt. In Dinant of La Roche loop ik dan 's avonds maar gauw even een kaaswinkel binnen (p. 47).

Of hoe Laarmans van versie naar versie de knepen van het vak leert kennen! In de gedrukte versie is op deze plaats ook nog een korte passus over Amsterdam ingelast (p. 47).

Dat Laarmans vertegenwoordiger wordt voor een Nederlandse kaasfirma heeft als gevolg dat hij zijn werk als kantoorklerk dient op te geven; doch voor alle veiligheid wordt op verzoek van Laarmans' vrouw, zijn broer de dokter ingeschakeld om een attest te schrijven voor drie

¹¹ Een ander voorbeeld vinden we op p. 7-8 van het manuscript, waar een zinsnede over het verloop van de begrafenis van de moeder wordt geschrapt, en enkele alinea's verder wordt hernomen, in de doorlopende tekst.

maanden ziekteverlof. Het relaas over het leeftijdsverschil van twaalf jaar met zijn broer, de flitsende middagbezoeken van de broer-dokter ten huize Laarmans, plus de twijfel van zijn broer over de commerciële kwaliteiten van de kersverse kaashandelaar, horen tot een op de verso-zijde bijgeschreven uitweiding. In de oorspronkelijke handschriftelijke versie (op de rechterzijde) was er wel sprake over het soort ziekte waarvoor zijn broer drie maand kon schrijven; "zenuwen" bood de oplossing, "omdat ik dan lucht hebben moet, dus buiten kan komen zonder dat mijn patrons /van de Werf/ er iets op aan te merken hebben" (ms., p. 31). In de gedrukte versie heeft Elsschot hier de broer-dokter nog een paar belangrijke zinnen in de mond gelegd:

En zenuwen schrikt niemand af, zegt hij. Als ik van longen spreek, en je gaat later terug naar de Werf, dan wordt [sic] je geschuwd als de pest. Hij gelooft vast dat het ontginnen van die kaasmijn voor mij slechts een aardigheidje is en dat ik later werkelijk terug naar kantoor zal gaan (p. 64).

Deze in de gedrukte versie toegevoegde passus kondigt reeds het mogelijke desastreuze einde van de kaashistorie aan, ofschoon Laarmans dat op dit ogenblik ondenkbaar acht. We krijgen er hier alweer een duidelijk voorbeeld van hoe Elsschot niet alleen in verschillende lagen op het manuscript, maar ook van manuscript naar gedrukte tekst zijn verhaal verder uitwerkt en uitbouwt.

In dit verband is het interessant eens na te gaan hoe de indeling in hoofdstukken op het manuscript is aangebracht. Er zijn namelijk enige verschillen met de gedrukte versie, en bovendien leren we alweer een en ander over het schrijffproces.

Het eerste hoofdstuk uit het handschrift werd in de gedrukte versie in twee gesplitst, zodat de indeling al van bij het begin niet parallel loopt tussen manuscript en boekuitgave.

Zowel in het handschrift als in het boek is de hoofdstukkenindeling in Romeinse cijfers aangebracht.¹² Boven en onder de cijferaanduiding is er in het handschrift in principe telkens een witregel. Maar in enkele gevallen zijn die witregels opgevuld, wat duidelijk betekent dat de auteur daar wat bijgeschreven heeft. Zo is net voor het begin van hoofdstuk VIII (IX in het boek) de zin bijgeschreven: "En ik vind het vreeselijk jammer dat mijn goede, eenvoudige moeder, dat alles niet

¹² In de *Forum*-versie staan de hoofdstukaanduidingen voluit in letters (b.v. "Vijfde hoofdstuk").

meer heeft medegemaakt. Die had ik eens willen zien telefoneeren" (ms., p. 40).

Bij de overgang naar hoofdstuk IX (X in het boek) blijkt uit het manuscript dat het vorige hoofdstuk eerst eindigde met "heb geduld tot morgen vroeg, want het is nu tóch te laat" – Laarmans' dochttertje Ida had namelijk aan de telefoon verkeerdelijk iets over "hoeden" verstaan toen gebeld werd om instructies voor de kaaslevering. Laarmans' gramschap daarover sust zijn vrouw dus met de mededeling dat het nu toch te laat is om verdere inlichtingen te nemen.

In een eerste beweging schraapt Elsschot het cijfer IX en schrijft als slotzin van het hoofdstuk:

Ik ging dan maar zitten na een laatsten tijgersblik op het ezelsjong /in kwestie/ dat daar stond met tranen in de oogen, maar met een vastberaden trek om den mond.

Vervolgens schrijft hij het begin van hoofdstuk IX: Laarmans wordt opgebeld door het Blauwhoedenveem, waardoor hem meteen een licht opgaat omtrent de verkeerd verstane "hoeden".

In een volgende beweging werd het einde van het vorige hoofdstuk nog verder aangevuld:

Zij [= Ida] was nog woedend op den koop toe, want toen Jan, die een jaar ouder is, even later zijn hoed op haar bord legde, met een mes er naast, gaf zij 't hoofddeksel zoo'n klap dat het in de keuken onder 't fornuis terecht kwam. Ja, ja. Die kaas is aangekomen, ik voel het (ms., p. 44).

De functie van de aanvulling is hier allicht dat de verteller wil beklemtonen dat ook de kinderen willens nillens volop in de kaashistorie betrokken zijn, en dat dit met name het meisje, mede door de plagerijen van haar broer, danig op de zenuwen begint te werken. Verderop blijkt trouwens dat zij ook op school geplaagd wordt en er "kaasboerin" wordt genoemd (ms., p. 69).

Ook op het eind van hoofdstuk X in het handschrift is er wat aan de hand. Laarmans' broer de dokter is langsgesproken, heeft van de kaas geproefd, en maant Laarmans aan maar direkt aan het werk te gaan. "En meteen was hij de deur uit, mij alleen latend met vrouw en kinderen en met die kaas" (ms., p. 52). Daarmee eindigt aanvankelijk het hoofdstuk. Volgt het cijfer XI en het begin van het volgende hoofdstuk: "Ik ben op zoek". Dan schraapt Elsschot zowel het cijfer als de reeds gerealiseerde zinsnede, en schrijft een hele alinea over Laarmans' bezoek aan Van Schoonbeke teneinde daar een brief aan Hornstra te kunnen typen om de goede ontvangst van de kaas te melden; boven-

dien heeft hij een Edammer meegenomen voor Van Schoonbeke, die prompt verklaart de kaas op de volgende gespreksavond aan de vrienden voor te zetten. Waarmee inderdaad de proefsessie in het volgende hoofdstuk wordt aangekondigd.

De overgang van hoofdstuk XII naar XIII (boek XIII naar XIV) inclusief de uitwerking van hoofdstuk XIII tot een apart hoofdstuk XIV in het boek is op z'n zachtst gezegd merkwaardig.

Op het manuscript (p. 62) eindigde hoofdstuk XII aanvankelijk met "en na een laatsten hartelijken handdruk lieten ze mij alleen". Het (achteraf geschrapte) begin van het volgende hoofdstuk luidde: "Ik begrijp er niets van". Op het eind van het hoofdstuk XII heeft de verteller een paar zinsnedes ingelast over het tric-trac-spel dat zijn collega's Laarmans gebracht hebben en over het bekommerd gezicht van zijn vrouw.

In de beghinalinea van hoofdstuk XIII zegt Laarmans dat hij dertig agenten heeft aangesteld, verspreid over 't hele land, maar dat er geen bestellingen binnenkomen (ill. 3). Deze passus is in concentrische bewegingen tot een volledig hoofdstuk uitgedijd. Zo is op het manuscript de beschrijving van de selectie van de agenten toegevoegd (p. 60 verso)¹³, waarbij in de marge nog een korte uitweiding staat over de sollicitant die openhartig zegt dat hij honger heeft en van Laarmans een bol kaas cadeau krijgt:

Een zei openhartig dat hij honger had en met een bol kaas tevreden zou zijn, ook zonder agentschap. Het pakte mij zóó dat ik hem een Edammer gegeven heb. Naderhand heb ik gehoord dat hij /onder 't heengaan/ van mijn vrouw /ook/ nog een paar van mijn oude schoenen had losgemaakt (ill. 4).

Op dezelfde manier is op de versozijde van p. 61 de episode bijgeschreven waarin Laarmans de Brusselse agenten gaat opzoeken: de ene blijkt op het opgegeven adres onbekend en de andere heeft geen interesse voor de kaashistorie.

In de gedrukte versie is de passage nogmaals uitgebreid met een passus over de tewerkstelling van Laarmans' schoonbroer als agent voor Antwerpen en over de layout van de bestelbons (p. 110-111).

De uitbreidingen waarvan sprake, het verhaal over de uitvoerige selectieprocedure voor de aanstelling van de agenten, de beschrijving

¹³ Dit gebeurde inderdaad waarschijnlijk nadat de passus over het bezoek aan de Brusselse agenten werd toegevoegd, want in de marge op p. 62 staat "Keerzijde 60 en 61", waarbij "60 en" vermoedelijk achteraf werd bijgeschreven.

van de opmaak van de bestelbons, het relaas over het bezoek aan de Brusselse agenten, zijn allemaal functioneel in het geheel van het werk. Zij dragen bij tot de explicitering van de tegenstelling tussen de formele gewichtigheid waarmee Laarmans zijn functie van directeur van de Gafpa (= General Antwerp Feeding Products Association) opvat enerzijds en anderzijds de reële onmogelijkheid kaas te verhandelen via de zogenaamde "agenten", gedemonstreerd in de twee Brusselse agenten.

In het volgende hoofdstuk (XV in het boek, XIV in het manuscript, maar verkeerdelijk als XIII geschreven op p. 62) wordt Boorman geïntroduceerd. In het manuscript is hij nog niet aanwezig. Wel is in het manuscript ter linkerzijde een hele uitweiding toegevoegd waarin Laarmans zich beraadt over de manier waarop hij zijn kaas zal proberen aan de man te brengen.¹⁴

Met de goede raad die Boorman – in het boek althans – hem heeft gegeven trekt Laarmans erop uit naar een kaaswinkel. Na de vier winkeljuffrouwen getrotseerd te hebben, raakt hij tot bij de directeur. Maar hij heeft pech, want deze blijkt zelf een groothandelaar in kaas te zijn, die overigens nog voor Hornstra heeft gewerkt.

Wanneer de winkeldirecteur (in het manuscript heet hij nog "Kruyen", in het boek "Platen") Laarmans een lift naar de stad aanbiedt, gaat hij daar op in, "omdat het de beste manier /was/ om onder 't oog van die vier meiden den winkel door te komen" heet het na een drietal geschrapte aanzetten. Een volgende geschrapte zin is ter linkerzijde verder uitgewerkt; de essentie luidt: "Mijn accumulator is leeggelopen. Ik ben uitgebloed" (ms., p. 67 en 66 verso). Terloops: de volgende anderhalve bladzijde uit het manuscript (p. 68-69) is in de gedrukte versie hoofdstuk XVI geworden (p. 123-124).

In hoofdstuk XIV (in feite XV) in het manuscript (p. 69-71) – XVII in het boek (p. 125-132) – neemt Laarmans het besluit aan de "kaasellende" een einde te maken. Per taxi brengt hij de doos kazen die in z'n kelder stond naar de patentkelder waar ook de andere kazen staan en waar ze door Hornstra kunnen worden opgehaald. Dit gegeven is te vinden in de vrij korte eerste laag in het manuscript. Daar is in tweede instantie in margine een verwijzing naar Laarmans' moeder bijgeschreven ("Wat een geluk dat zij die <van geen> kaasramp niet bijwoont" p. 71), en op de linkerzijde een uitweiding waarin Laarmans zich afvraagt waarom hij überhaupt in het kaasavontuur gestapt is. "Waarom heb ik mijzelf eigenlijk voor dien kaaswagen gespannen?" vraagt hij zich af. Niet om het lot van vrouw en kinderen te verbeteren

¹⁴ Cfr. M. De Smedt 1999, p. 108-109.

of om een beter figuur te slaan op de "kletspartijen". Maar waarom dan?

Ik walg van kaas. Ik heb nooit gevraagd kaas te moeten verkopen. Kaas gaan kopen in een winkel, dat gaat nog. Maar met /een/ kaas/vracht/ rondlopen /en smeeke/ tot een kristene ziel die last van je schouders neemt, dat kan ik niet, dat wil ik niet.

Waarom? Heel eenvoudig omdat hij niet gaarne iets weigert; "toen V[an] S[choonbeke] mij vroeg of ik het doen wilde, heb ik den moed niet gehad hem <met>en zijn kaas van mij af te stooten" – aldus Laarmans; "voor die lafheid" moet hij boeten; zijn "kaasbeproeving" is dan ook "verdiend" (p. 70 verso).

Wanneer in het volgend hoofdstuk (genummerd XV, in feite XVI) Hornstra aanbelt om te komen afrekenen, laat Laarmans hem voor de deur staan. Vervolgens gaat Laarmans in het volgend kapittel opnieuw aan de slag in de "General Marine". Het hoofdstuk kreeg in het handschrift nummer XV mee, in feite was het al XVII, Elsschot was blijkbaar de tel kwijtgeraakt. Ook hier is de tekst uitgebreid van de droge mededeling "Ik ben vandaag terug naar 't kantoor gegaan", over "Uit de diepten heb ik geroepen: Heer, hoor mijn stem", naar "Uit de diepste diepte ben ik dus weer aan de oppervlakte gekomen" (ms., p. 74).

In een in de gedrukte versie ingelast hoofdstuk laat Laarmans Hornstra weten dat hij om gezondheidsredenen gedwongen is "van zijn vertegenwoordiging voor België en het Groothertogdom Luxemburg af te zien" (p. 140).

In het volgend hoofdstuk in het handschrift – alweer XV genummerd! het is slechts driekwart pagina lang – keert Laarmans terug naar de avondbijeenkomsten bij Van Schoonbeke (ms., p. 75), terwijl het uiterst korte slothoofdstuk (ms., p. 76; in het boek hoofdstuk XXIII) met de kurkdroke openingszin "Thuis wordt nooit meer over kaas gesproken" als een soort epiloog fungeert.

In de gedrukte tekst heeft Elsschot tussen de hoofdstukken XXI en XXIII nog een kapittel over het kerkhofbezoek ingelast, waarin Laarmans bloemen op het graf van zijn moeder gaat neerleggen.

Uit onze uitstap in het handschrift van *Kaas* mag duidelijk zijn geworden dat Elsschot in een aantal concentrische bewegingen de nucleus van zijn verhaal, dat in een eerste versie in een paar weken voltooid was, op heel wat plaatsen heeft laten uitdijen tot de *Kaas*-novelle zoals ze in 1933 werd gedrukt in *Forum* en in hetzelfde jaar in boekvorm verscheen. Van versie naar versie, van laag naar laag, heeft hij gestalte gegeven aan de problematiek van de in wezen huiselijke kan

de problematiek van de ontvluchtingspoging uit de dagelijkse sleur en de mislukking van die poging. De geleidelijke uitdijning van een relatief kleine nucleus tot een wat substantiëler geheel is Elsschots manier van schrijven die we ook b.v. in *Een Ontgoocheling* en in *Lijmen* aantreffen.

*

Op 29 november 1941 bezorgt Elsschot aan uitgeverij Van Kampen naar aanleiding van de nakende publicatie van de derde druk van *Kaas*, een nieuw in *Kaas* in te lassen hoofdstuk, hoofdstuk XV (*Brieven*, p. 432-433). In de nieuwe passage wordt de pas tot voorzitter van de Vakbond van Belgische Kaashandelaars verkozen Laarmans verplicht samen met vier "mensen van aanzien in kaas" bij de directeur-generaal van het Departement van Handel te gaan pleiten voor verlaging van de invoerrechten op kaas.¹⁵ Midden in een discussie van de heren roept Laarmans met luide stem dat hij er genoeg van heeft, en op die manier slaagt de delegatie in haar opzet.

Men heeft in de kaasmensen de redactieleden van *Forum* willen zien: Greshoff en de redactieleden Ter Braak, Du Perron en Roelants, dan wel de "Vlaamse" redactie: Walschap, Gijsen, Roelants en Herremans.¹⁶ Het enige dat vaststaat is dat de auteur vanaf de derde druk hoofdstuk XV in *Kaas* heeft ingelast als de uitwerking van een zinsnede die reeds in de eerste druk (maar nog niet in het handschrift) op 't eind van hoofdstuk XI te vinden is: Laarmans zegt er dat Van Schoonbeke er met zijn goedvinden zal voor zorgen dat hij – Laarmans – kandidaat zal zijn "bij de aanstaande presidentsverkiezing van den Vakbond der Belgische Kaashandelaars" (*Kaas*, p. 92). Het later ingelaste hoofdstuk wordt hier reeds aangekondigd.

In het nieuwe hoofdstuk krijgen we de eerste indicaties dat Laarmans genoeg heeft van de kaasaffaire. Daarna wordt het immers ernst: wanneer Hornstra van Amsterdam laat weten dat hij komt afrekenen, moet Laarmans op bedeltocht en zal hij snel besluiten zich van de hele zaak te ontdoen. In die zin is het ingelaste hoofdstuk waarin Laarmans uitroept dat hij er genoeg van heeft, functioneel in het geheel van de kaasgeschiedenis.

¹⁵ In het manuscript van deze passage (AMVC-Letterenhuis, E285/H) stonden er oorspronkelijk vijf namen: "De la Court [?] en Delarue van Brussel, Dupierreux van Luik, Bruaene van Brugge en een <vijfde van>>vierde uit Gent waarvan ik de naam niet verstond[d]", waarbij de eerste twee namen werden geschrapt en vervangen door "Hellemans".

¹⁶ Cfr. M. De Smedt 1999, p. 103.